

Корнієнко В. О.

(Вінницький національний технічний університет),

Добіжа В. В.

(Вінницький навчально-науковий інститут економіки Тернопільського національного економічного університету)

РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ ТА КУЛЬТУРИ ВЛАДНОЇ ЕЛІТИ

Показано, що формування власної нової, національно зорієнтованої еліти, узгодження дій еліти загальнонаціональної і місцевої (регіональної) — є важливою запорукою прогресивного демократичного розвитку новітньої України.

Регіональні політичні еліти в Україні завжди були важливим фактором внутрішньої політики країни. Останні роки показують, що вони продовжують нарощувати свої політичні потенціали та все активніше намагаються впливати на державну політику центру, паралельно шукаючи адекватні форми самоорганізації. Про це говорить хоча б той факт, що об'єднання політиків за регіональною ознакою до певного часу були більш впливовими, ніж політичні партії.

У зв'язку з цим вважаємо доцільним простежити процес становлення регіональних еліт. У ньому можна виділити наступні етапи:

Перший: 1992 — перша половина 1994 року — етап суперництва ідей унітаризму і федералізму. Він характеризується популяризацією ідей розширення повноважень регіону, обговоренням можливостей запровадження федеративного устрою. Ці позиції знаходили підтримку певного кола депутатів Верховної Ради.

Другий: 1994 — 2004 роки — час, коли обстоювалася ідея запровадження унітарної форми правління, опосередковано підтримувалася центральна влада та стримувалося зростання ролі місцевої еліти у житті держави і суспільства.

Звичайно, розподіл на еліту регіональну і загальнонаціональну можна здійснювати і за істотними відмінностями між загальнонаціональною (столична, обласна) і регіональною (провінційна) елітами. Тут маємо брати до уваги такі ознаки: рівень освіти, інтелекту; функціональний вплив на соціально-економічну і політичну ситуацію в Україні (ступінь можливостей і реальних дій).

Цілком можна погодитися з думкою В. Бакірова, який зазначає, що коли певні рішення “мають загальнонаціональне значення й від них залежить подальша доля народу, держави, то йдеться про національні політичні еліти. Коли ж рішення мають загально регіональне значення, маємо справу з регіональними елітами” [1, 243]. В цьому розумінні Л. Нагорна більш глибоко розкриває практичну природу терміну “регіональна ідентичність”, вказуючи на те, що “висока питома вага регіональних ідентифікацій

визначається об'єктивною поліфонічністю національного буття і тією сегментованістю простору, що склалася історично. Але не меншою мірою вона є результатом цілеспрямованої діяльності регіональних еліт у напрямі управління інформаційним середовищем у бажаному для себе напрямі”.

У зв'язку з політичними процесами прийнято виділяти три складові формування регіональної ідентичності. Перша — когнітивна: усякий процес осмислення регіональної ідентичності починається із освоєння знань про регіон, його межі й особливості. Друга — емоційна: індивід починає усвідомлювати регіон як свій власний життєвий простір, малу батьківщину, і водночас як основу для групової солідарності. І третя — інструментальна: специфіка регіону починає використовуватися місцевими елітами для мобілізації колективних дій у обстоюванні якихось групових інтересів. Неважко помітити, що в багатьох випадках регіональна еліта, маючи специфічні риси й особливості, повноваження, разом з тим багато в чому копіює загальнонаціональну (столичну) еліту. Хоча заради істини треба вказати і на те, що з роками регіональна еліта України (особливо в колишніх високоіндустріальних центрах) стає все більш досвідченою, самодостатньою у розв'язанні конкретних соціально-економічних, політичних та інших проблем, тобто мало поступається еліті загальнонаціональній. Постійно дається взнаки і те, на думку М. Головатого, що “як регіональній, так і загальнонаціональній еліті України притаманна надто швидка трансформація за політичними уподобаннями і орієнтаціями” [2, 42].

Та специфікою регіональних еліт (особливо тих, що приходять до влади в Києві) є чітка орієнтація на “своїх” за критерієм регіональної належності. Зайнявши ключові позиції у Києві, представники відповідної регіональної еліти енергійно витісняють з високих державних посад “чужинців”, утворюють земляцтва (їх уже близько 20). Діставши на “перебудовній” хвилі реальну можливість впливу на формування національної ідентичності, регіональна еліта західних областей України намагалася закладати у її фундамент логіку ліберального націоналізму із суттєвими преференціями для української етнонації. Елітні прошарки виховувалися тут у гостро протестному дусі, а притаманна їм антипольськість завдяки недолугим російсько-імперським і радянським експериментам зрештою змінилася антиросійськістю. Із здобуттям незалежності, перебираючи на себе роль законодавця ідеологічної моди, вона висунула як протиположну радянським класовим підходам стратегію мобілізації етнічної самосвідомості. Ідеї національного відродження вибудовувалися на етнічному фундаменті, оскільки саме українському етносу була відведена роль жертви радянського режиму. На цьому фоні навіть не здавалася неприродною ідея федералізму, озвучена головою Львівської облради В. Чорноволом. Хоча він невдовзі від ідеї федералізму відмовився. Проте зі сформованої на такому ґрунті ідеї визріли настрої цивілізаційної вищості регіону, месіанської ролі Галичини в утвердженні національної ідеї як етнократичного проекту.

Південно-східні регіональні еліти формувалися на зовсім іншому ґрунті політичної культури та свідомості, а саме, в контексті російської цивілізаційної парадигми. Український статус Донецького басейну визначився лише у 20-х рр. ХХ ст., після кровопролитної громадянської війни. Як зазначає Л. Нагорна, “ставши об’єктом радянської “соціальної інженерії”, регіон зазнав глибокої модернізації — не в останню чергу за рахунок безпрецедентного руйнування традиційних форм співжиття. Переселенська субкультура в районах “нового освоєння” сформувала особливий “фронтирний” тип свідомості, в якому відкритість інноваціям сполучається із “вторинністю” національних цінностей, насамперед мови”.

Регіональні еліти Східної і Південної України в цілому відкидають антиросійську налаштованість галицьких елітних верств, бо звикли росіян сприймати як “своїх” і ідентифікувати себе з російською культурою. Економічно вони також зацікавлені у якнайтісніших контактах з російським бізнесом і “прозорих” кордонах. Не маючи нічого проти орієнтації на Європу, вони вважають її сумісною із входженням у прокламований Росією єдиний економічний простір. Проросійські настрої в регіоні зумовлені не тільки економічними інтересами регіональних еліт, але й глибоко закоріненими стереотипами космополітичності й державного патерналізму.

Разом із тим, нам більш важливим видається дослідження не стільки ідентичності регіональних еліт, скільки культури їх політичної діяльності у співвідношенні із цілями, цінностями та ідеалами. Насамперед тому, що сьогодні вибір моделі будівництва нації, структури організації влади і суспільних відносин становить наріжний камінь стратегії елітних верств, між якими спостерігається постійне суперництво. Вкрай необхідно сьогодні, щоб воно не переростало у ворожість. А те, що така тенденція в Україні намітилася, підтверджується політичними реаліями.

До середини 90-х рр. політологи виділяли кілька владно-політичних угруповань, до яких безпосередньо входили місцеві керівники того чи іншого регіону, вихідці з регіону, що займали ключові посади в центральних органах державного управління та депутати парламенту, обрані на цій території. На політичному рівні вони представляли у Верховній Раді відповідні фракції, що були схожі більше на територіальні земляцтва. Регіональні еліти встановлювали тісні стосунки з впливовими загальнонаціональними силами за принципом повної інтеграції. Достатньо згадати повну “ендепізацію” Вінниччини та “соціал-демократизацію” Закарпаття. Втім досвід показує, що така співпраця надто суперечлива, що підтверджено фактичним крахом обох експериментів.

Як показує реальне життя, одним з найсильніших вітчизняних номенклатурних угруповань з багаторічною історією є політична еліта Дніпропетровщини. Сьогодні багато вихідців із Дніпропетровського регіону займають ключові державні посади в незалежній Україні, визначаючи майбутню долю нашої країни. За останні десять років незалежності політична еліта Дніпропетровщини зазнала певних позитивних змін. У

регіоні активно розробляються механізми взаємодії місцевого самоврядування та об'єднань громадян. В органах самоврядування створено спеціальні структури для забезпечення ефективної взаємодії. Поступово партійні та громадянські організації регіону стають активними учасниками місцевого соціально-політичного життя, ініціюють вирішення багатьох проблем, організують різноманітні акції.

Важливо зазначити, що не дивлячись на появу нових механізмів рекрутування Дніпропетровської політичної еліти, значна її частина поповнюється зі старої номенклатури. Цікавим моментом є те, що на апарат регіональних структур влади ні президентські, ні парламентські, ні місцеві вибори суттєво не впливають. Змінюються керівники першого плану, а оточення залишається. І як показує аналіз, ситуація на рівні місцевого самоврядування почала різко змінюватися після президентських виборів 2004 року [3].

На сучасному етапі економічного та політичного становлення держави та нерозвиненості громадянського суспільства політичні еліти, в тому числі й регіональні, перетворюються на важливих суб'єктів влади. Від них багато в чому залежать напрямки та темпи політичного розвитку країни.

На регіональні еліти покладено велику відповідальність за забезпечення єдності та стабільності України. В зв'язку з цим дуже важлива прозорість та узгодженість діяльності еліт з інтересами мешканців будь-яких регіонів. Особливий інтерес викликає кількісне представництво регіональних еліт у гілках влади української держави та різних структурах суспільства. Так, індустріально розвиненіші та більші за демографічними показниками області Сходу та Півдня України порівняно з їхньою питомою вагою у населенні країни менше представлені в елітних верствах українського суспільства, ніж Центр та Захід.

Вихідці з центральних областей України також широко представлені у вищих органах влади: Вінниччина — 5%, Житомирщина — 7%, Черкащина — 5%, Чернігівщина — 4%; лише Кіровоградщина — 2%. Якщо порівняти ці дані з представництвом вихідців із Києва та Київської області (13% і 9% відповідно), то 44% владної еліти України є представниками тільки Центрального регіону України. Водночас великі регіональні центри представлені у вищих органах влади значно бідніше: Дніпропетровщина — 3%, Донеччина — 5%, Харківщина — 4%, Львівщина — 3%. Але вихідці з великих регіональних центрів за кількістю їх серед політиків випереджають навіть столичний істеблішмент: Дніпропетровщина — 6%, Донеччина — 7%, Львівщина — 7%. Позиції лідерів у бізнесі та серед керівників підприємств також посідають вихідці з Дніпропетровщини (8%) та Донбасу (12%) [4, 24-26].

Сучасні механізми відтворення владної еліти в Україні детерміновані, на наш погляд, завершенням процесу формування олігархічних груп, які також мають переважно регіональний характер. Відповідно, у процесі політизації бізнесу більшість зі створених олігархічними кланами політичних партій також набули суто регіонального забарвлення. На жаль, в Україні досі

не склалося справді загальнонаціональних політичних партій. Таке соціально-політичне явище, коли партії отримують певну кількість парламентських мандатів за рахунок кількох областей — “вотчин”, дослідники називають феноменом “областнізації” [5, 16]. Про це свідчить той факт, що жодна з українських партій ніколи не могла повернути до себе електоральні інтереси в усіх регіонах України, особливо після президентських виборів 2004 року. Підставою конфліктів регіональних еліт є суперництво за розподіл бюджетних коштів між регіонами-донорами та регіонами-споживачами. “Донорські” регіональні еліти прагнуть здобути вплив на центральну владу відповідно до їхніх фінансових внесків у економіку, а “споживацькі” опираються намаганням перевести їх на другорядні ролі.

Участь регіональних еліт у формуванні соціокультурних орієнтирів громадянського суспільства визначається особливостями соціально-економічних та політичних реформ в державі. Сучасне українське суспільство потребує системи базових цінностей, чітко окреслених економічних і соціокультурних ідентифікацій. У зв'язку з цим виникають питання: чому буксують (або йдуть “не так”) реформи в Україні та у чому причина слабкості громадянського суспільства в державі? Ці непрості питання актуалізують соціокультурний аналіз різних факторів суспільного розвитку та вибір адекватних дослідницьких парадигм.

Важливо проаналізувати сучасну українську соціокультурну динаміку і трансформацію цінностей в контексті глобальних соціокультурних зрушень, пов'язаних з так званим постіндустріальним, інформаційним чи рефлексивним суспільством. Такій постановці питання передують методологічна орієнтація на соціокультурні та культурно-політичні дослідження регіонів України.

Результати соціологічного дослідження, яке було проведено Національним інститутом стратегічних досліджень в листопаді 2006 р., свідчать, що загалом суспільно-політичні орієнтації населення Південного та Східного регіонів можна поділити на ті, які великою мірою співпадають з орієнтаціями решти населення країни, а також на ті, які значно відрізняються.

Зокрема, стосовно останнього треба відзначити, що населення Півдня та Сходу України більш негативно, порівняно з іншими областями, оцінює зміни у власному житті за останній рік. Приблизно кожен п'ятий (23,2%) у Донбасі (Донецька, Луганська) та АР Крим і кожний сьомий (14,6%) на Південному-Сході (Харківська, Дніпропетровська, Запорізька, Одеська, Кіровоградська, Миколаївська, Херсонська) вважають, що ситуація набагато погіршилася. Близько третини населення обох зазначених регіонів вважають, що життя погіршилося, але лише трохи. Для порівняння, на Заході країни лише 5,4% населення вважають, що ситуація в країні значно погіршилася. У Центрі кількість незадоволених становить 11,6% [6].

Також на Півдні та Сході громадяни дають більш негативну оцінку політичній ситуації, яка склалася в Україні. Кожен десятий оцінює її як

катастрофічну та вибухонебезпечну. В результаті переважаючих негативних оцінок щодо соціально-економічної та політичної ситуації в країні населення Півдня та Сходу дивиться у майбутнє з більшою тривогою та невпевненістю. Зокрема, у Донбасі та в АР Крим таке почуття притаманне третині жителів (31,4%). Відповідно, з надією у майбутнє дивиться лише кожен четвертий (25,7%) на Сході та Півдні, а також кожен п'ятий (19,4%) у Донбасі та АР Крим.

Звичайно, кожна владна елітна група, виходячи з умов історичного розвитку країни, є продуктом своєї регіональної спільноти та її культури. Але, окрім власних уподобань, представники владної еліти мають враховувати інтереси “своїх” регіонів (що частіше відбувається під час передвиборчих кампаній). Отже, у представників різних елітних груп формуються їх зовнішньополітичні вектори орієнтації під впливом принаймні двох головних чинників: власних психологічних установок та культурних цінностей, що вони отримали шляхом соціалізації в тій чи іншій регіональній спільноті; установок та цінностей регіональних спільнот, які використовуються для отримання владних позицій. У зовнішньополітичних орієнтаціях українські владні групи роз'єднані як на ментальному, так і на раціональному рівнях поведінки.

Однак останнім часом більш відчутним у суспільстві стало протиріччя між бажаним та можливим у зовнішньополітичній діяльності владних еліт. Це пов'язано із намаганням відходу від звичної “багатовекторності” України у зовнішній політиці. Орієнтація виключно на Європу та загострення відносин із Росією як цивілізаційним центром для більшості населення України викликало суперечність та розхитування цілісності українського суспільства.

Водночас, за результатами зазначеного дослідження, позиції населення Півдня та Сходу майже повністю співпадають з позиціями Заходу і Центру стосовно шляхів майбутнього розвитку країни. Переважна більшість населення кожного регіону, в сукупності близько 80%, підтримує необхідність серйозних змін у суспільно-політичному житті.

Також особливу увагу треба звернути на позиції населення Південного та Східного регіонів стосовно шляху розвитку, який має обрати Україна. Загалом на Півдні та Сході найбільший відсоток отримала відповідь, що “Україна має знайти свій власний шлях, не повторюючи інших країн” — 47,1%. При цьому у Донбасі та в АР Крим такий вибір також підтримала більшість опитаних — 45,5%. Шлях, “яким іде Росія”, має значно менше прихильників: Південь-Схід — 24,9%, Донбас та АР Крим — 31,2%. Водночас, треба відзначити досить низький рівень підтримки шляху, яким ідуть східноєвропейські сусіди (Польща, Чехія).

Очевидно, що особливості суспільно-політичних орієнтацій і настроїв населення Сходу і Півдня будуть використані в ході передвиборчої кампанії опозиційними силами. Їхня активність може поставити під загрозу соціально-політичну стабільність у регіоні та в країні в цілому. Як відомо, дві політичні сили виступили з ініціативами проведення референдумів. СДПУ(о)

ініціювала проведення всеукраїнського референдуму щодо вступу України до НАТО та ЄС. Крім цього, регіональний осередок Партії Регіонів України в АР Крим також виступав з ініціативою референдуму в автономії щодо надання офіційного статусу російській мові.

На відміну від геополітичного рівня, українські регіональні владні еліти мають схожі інтереси (незалежно від свого регіонального походження та цивілізаційної належності) у питаннях внутрішньої політики. Особливо це стосується механізмів розподілу ресурсів в економічній галузі (формування бюджету, приватизація тощо). Дослідник регіональних еліт А. Зоткін вважає, що можна спостерігати певну єдність регіональних еліт у питаннях розподілу матеріальних ресурсів через механізми приватизації, а також у процесах встановлення “правил гри”, вигідних бізнесу. Такі показники превалювання правих позицій парламентаріїв цілком логічні, оскільки парламент України було “укомплектовано” в основному з представників влади та бізнесу. Зрозуміло, що в таких умовах економіка стає заручницею торгів між різними бізнес-економічними угрупованнями [7, 492].

Отже, у внутрішньополітичній площині українські регіональні владні еліти, незважаючи на різниці у культурно-цивілізаційних установах самоідентифікації, інтегровані у відносно єдину групу спільними інтересами капіталу та характерними моделями популістської політичної поведінки. Тому будь-яке втручання якогось зовнішнього суб'єкта у сфери, де полягають інтереси українських правлячих еліт, здатне інтегрувати їх для захисту своїх спільних інтересів. Владні еліти найбільш зацікавлені у незалежності України, що є правовим підґрунтям збереження їх контролю над ресурсами цієї території та захисту їх групових інтересів.

На регіональному рівні більш чітко можна бачити своєрідність цінностей, установок світосприйняття, моделей поведінки спільнот кожного з макрорегіонів України. Точки зору спільнот різних регіонів України дещо розрізняються в питаннях самоідентифікації (а отже й цивілізаційної приналежності), моделях поведінки та уподобаннях у взаємовідносинах між економічним та державним секторами. Наприклад, на питання “Чи пишаєтесь Ви тим, що Ви є громадянином України?” “Дуже пишаюся” відповіли: на Сході — лише 6,2% опитаних; Заході — 29,5%; Центрі — 17,5%; Півдні України — 10,6% громадян [7, 495].

Це лише деякі показники, які демонструють різну культурно-цивілізаційну приналежність населення регіонів України. Безумовно, культурно-цивілізаційні установки та цінності роблять великий первинний вплив на формування моделей поведінки представників різних елітних груп України, про що вже було зазначено вище.

Як показує реальне життя, реалізація вищезазначених напрямків багато в чому залежить від активної позиції особливо регіональних еліт, бо саме вони більш за все безпосередньо на місцях формують соціокультурні цінності різних соціальних верств громадян. Логічно, що для управління регіональними спільнотами еліти використовують саме ті моделі, які найбільш притаманні для того чи іншого соціального середовища. Якщо для

Західної України більш сприятливим було б застосування ліберальних форм в економіці та патріотичне позиціонування політичних лідерів, то для Сходу, відповідно, поєднання державних та ринкових методів, проросійський імідж політиків.

Але в умовах суттєвих різниць перед регіональними елітами постає спокуса їх використання в формуванні та поширенні негативних соціальних міфів. Сучасним українським регіональним елітам вигідна підтримка якщо не конфронтації, то хоча б напруженості у взаємовідносинах між різними регіональними спільнотами. (Особливо чітко це відчувається останнім часом у стосунках полярних макрорегіонів України —Сходу та Заходу.)

По-перше, цей механізм може захищати позиції регіональних еліт від претендентів на них з інших регіональних елітних груп. По-друге, на хвилі конфронтації між регіонами елітам легше здійснювати “походи на Київ” для зайняття позицій у вищих ешелонах державної влади (таку політичну практику регіональних еліт України ми досліджували у попередніх роботах). Це достатньо продемонстрували процес і результати виборів Президента країни у 2004 році й депутатів Верховної Ради у 2006 і 2007 році.

Крім того, українська правляча еліта об’єднана системою своїх взаємовідносин з неелітними верствами українського суспільства. Ця інтеграція ґрунтується на зацікавленості еліти у захисті своїх позицій від проникнення на них представників з інших верств населення. Протягом 17 років існування незалежної України можна прослідкувати поступове звуження каналів вертикальної мобільності, внаслідок чого еліта перетворилася на “замкнену” у собі касту, що відтворюється тільки за рахунок власних ресурсів.

В цілому слід підсумувати наступне: негативний вплив ідентифікаційних криз на всі сфери суспільного життя не можна недооцінювати. Своєрідність української ситуації полягає у тому, що вони супроводжуються ще й синдромом, який Л. Нагорна визначає поняттям “кризи запізненого реагування”. Певна інфантильність місцевих еліт, спричинена тривалим домінуванням радянського різновиду державного патерналізму, зумовлює ознаки хронічного відставання від вимог і викликів часу. Замість вкладання коштів і сил у модернізацію виробництва, оновлення виробничих потужностей, розвиток науки й наукоємких галузей вони зайняті переважно переділом власності, зведенням міжкланових рахунків, політичною боротьбою. Паралельно під гаслами “відродження” відбувається свідоме чи несвідоме заохочення процесів архаїзації суспільних цінностей, орієнтація на систему традицій, закорінених у сільському побуті. Так Україна поволі сповзає з орбіти індустріальної, космічної держави у прірву дрібнотоварного виробництва, тіньового розподілу, приземлених інтересів, що неминуче тягне за собою деінтелектуалізацію й деморалізацію.

В умовах різноспрямованості політичної волі та інтересів зовсім не випадковим є те, що в державі реанімуються ідеї федералізму, а на крайньому півдні, в Криму, піднімають голову сепаратисти. Суспільство

опинилося на грані, коли дальша політизація регіональних відмінностей загрожує національній безпеці.

Таким чином, на рівні регіонів правляча еліта інтегрована необхідністю захисту своїх позицій від посягань з боку інших регіональних еліт та можливостей проникнення до елітних лав представників неелітних верств суспільства. Це сприяє існуванню таких моделей поведінки:

- закритість від нееліти;
- продукування та підтримка серед регіональних спільнот соціальних міфів, пов'язаних з міжрегіональною конфронтацією.

На геополітичному рівні очевидною є роз'єднаність елітних груп у зовнішньополітичних орієнтаціях як у ментальній, емоційній, так і у раціональній площинах поведінки. На загальнодержавному рівні вбачається головний стрижень, навколо якого відбувається інтеграція різних елітних груп у владі — спільність інтересів капіталу.

На регіональному рівні елітні групи, з одного боку, роз'єднані культурною специфікою регіональних спільнот, але, з іншого, мають спільні інтереси у питаннях збереження своєї влади та контролю над ресурсами регіонів, використання їх як “трамплінів” для зайняття владних позицій на загальнодержавному рівні.

Але як не парадоксально виглядає, українському суспільству вигідно підтримувати роз'єднаність елітних груп на державному та регіональному рівнях, оскільки в умовах різноманітності гравців на політичному та економічному полі створюються умови для конкурентної боротьби між ними, перемоги найкращих. Це буде нівелювати можливості “пресування” елітних груп у закриті касту, закриті від суспільства. Проте суспільству вкрай необхідне досягнення консенсусу та єдності елітних груп на геополітичному рівні, де вони репрезентують інтереси всього українського суспільства.

З цього можна зробити висновок, що певні особливості культури можуть або сприяти, або заважати соціальній та економічній модернізації України на етапі її трансформації.

Отже, в широкому сенсі реформаторських стратегій завдання і роль політичної еліти, на пряму зацікавленої в реформах, містяться в розвитку культурних переваг і нейтралізації культурних недоліків своїх регіонів.

Література

1. Політологія: Підручник для вищих навчальних закладів / За заг. ред. канд. філос. наук Ю. І. Кулагіна, д-ра іст. наук, проф. В. І. Полуріза. – К.: Альтерпрес, 2002. – 612 с.
2. Головатий М. Політична еліта сучасної України: регіональний і національний контекст // Політичний менеджмент. – Спеціальний випуск. – 2006. – С.42–48.
3. Богомаз К.Ю. Сорокіна Н.Г. Регіональні еліти в процесі державотворення та формуванні соціокультурних орієнтирів суспільства // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т.2. – С.31–39.
4. Сучасні українські еліти: штрихи до портрету: Аналітична доповідь. – К.: НІСД, 2003. – 37 с.

5. Валуєвський О. Регіон як суб'єкт політичного процесу: аналіз однієї ілюзії перехідного суспільства // Контекст. – 2002. – №3(15.) С.14– 19.

6. Особливості суспільно-політичних орієнтацій населення східного та південного регіонів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.niss.gov.ua/Monitor/Monitor 36/01. htm#a1](http://www.niss.gov.ua/Monitor/Monitor%2036/01.htm#a1).

7. Зоткін А. Вплив культурно-цивілізаційних відмінностей на ступінь інтегрованості українських владних еліт // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006.– Т.2. – С.487–499.